

معرفی نقشه‌های نجم‌الملک (میرزا عبدالغفار خان اصفهانی) در سفر خوزستان: اراضی مُحَمَّره

مطهره دانایی‌فر

دانش‌آموخته رشته مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

@yahoo.com

فرهاد تهرانی

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

fftehrani@yahoo.com

چکیده

ناصرالدین‌شاه به آبادانی خوزستان علاقه بسیار داشت و برای احیای دوباره رودهای آن اهتمام بسیار کرد. یکی از برنامه‌های او برای احیای خوزستان مرمت و بازسازی سد اهواز بود. به این منظور طی مأموریتی یکی از دانشمندان دارالفنون به نام میرزا عبدالغفار خان اصفهانی ملقب به نجم‌الملک (۱۳۲۶-۱۲۵۵ق) را با هدف ویژه بازدید از سد اهواز و راه‌اندازی آن در سال ۱۲۹۹ق به خوزستان فرستاد و با صدور فرامینی چهارده‌گانه وظایف او را مشخص کرد. یکی از وظایف او تعیین مجاری و عرض شط‌العرب (اروند رود امروزی) و ترسیم نقشه مُحَمَّره (خرمشهر امروزی) و واریسی قابلیت آبادانی آن بود. نجم‌الملک پس از بازگشت از مأموریت نقشه مُحَمَّره را در اصفهان با عنوان اراضی محمره ترسیم و تقدیم ظل‌السلطان، فرزند ناصرالدین‌شاه کرد و به فاصله یک ماه رونوشتی از آن نقشه را در تهران ترسیم کرد. در این مقاله نخست دو نقشه مذکور با ذکر اعلام آن و بررسی احوال نگارنده معرفی می‌شود. سپس با تطبیق اطلاعات نقشه با اطلاعات معماری که در سفرنام از محمره به دست می‌آید، عناصر و اجزای قلعه مُحَمَّره در دوره قاجاریه شناسایی می‌شود و تا حدودی تصور نگارنده از اجزای معرف قلعه، چه در قالب مکتوب سفرنامه و چه در قالب مصور نقشه، معلوم می‌شود.

واژه‌های کلیدی

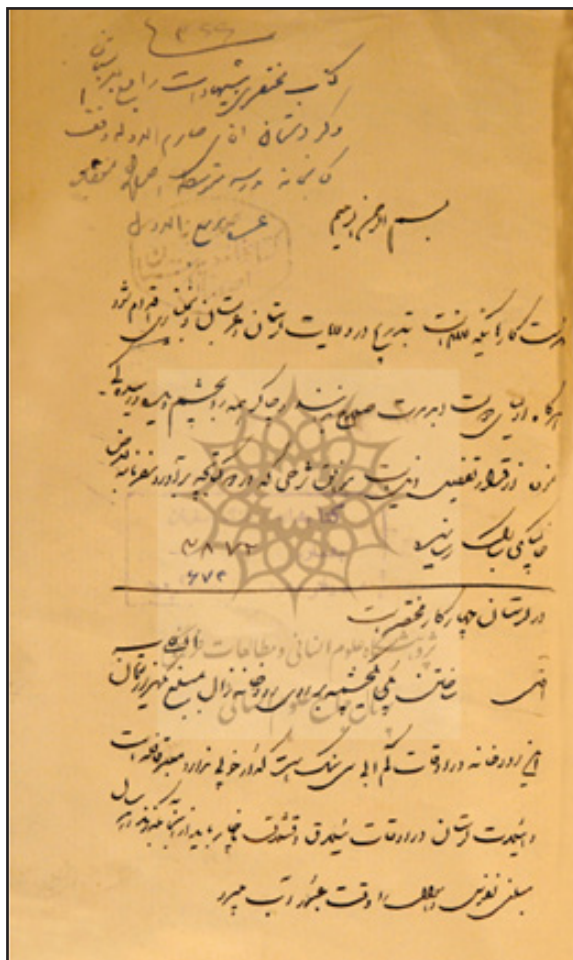
نقشه‌های تاریخی ایران، جغرافیای تاریخی ایران، نجم‌الملک، عبدالغفار، محمره، خرمشهر.

مقدمه

نقشه تاریخی شهرها در انواع مطالعات تاریخی، از جمله مطالعات معماری و شهر، اهمیت دارد و از منابع مهم پژوهش آن به شمار می‌رود. چه از ترکیب نقشه‌ها در مقام منابع تصویری با منابع نوشتاری می‌توان به اطلاعات ارزنده‌ای از شهرها دست یافت. موضوع این نوشته معرفی دو نقشه تاریخی از خرمشهر (با نام قدیمی مُحمره) در دوره قاجاریه است که به همراه اسنادی دیگر، از جمله سفرنامه و کتابچه دستورالعمل و رساله پیشنهادات، گزارش‌های مأموریت نجم‌الملک (عبدالفارخان اصفهانی) از خوزستان در سال ۱۲۹۹ق است که با هدف ویژه بازدید از سد اهواز و راهاندازی آن انجام گرفت. به کمک این اسناد می‌توان از وجوه گوناگونی جغرافیای تاریخی شهرها، از جمله خرمشهر را بازساخت و به اطلاعات ارزنده‌ای از آن دست یافت؛ از موقعیت و شکل و اجزای شهر گرفته تا طرز بیان و شیوه ترسیم نگارنده و نیز تصورات مشترک از شهر میان نگارنده نقشه و خواننده آن.^۱

نجم‌الملک گزارش سفر نخست^۲ خود به خوزستان را که مأموریتی به فرمان مستقیم ناصرالدین شاه بود در قالب سه کتابچه تنظیم کرد و آنها را به انضمام چندین نقشه مفصل از منطقه تقدیم ظل‌السلطان، فرزند ناصرالدین شاه کرد. گزارش این سفر در سال ۱۳۶۲ش با عنوان سفرنامه خوزستان به کوشش دکتر محمد دبیرسیاقی منتشر شد و همو در سال ۱۳۸۵ش تصحیح دیگری از سفرنامه را به انضمام تصویر کتابچه دستور مأموریت خوزستان به طبع رسانید که شامل فرامین چهارده‌گانه ناصرالدین شاه در شرح و تعیین حدود مأموریت اوست.^۳ دیگر ره‌آورد این سفر پیشنهادنامه‌ای است خطاب به ظل‌السلطان برای آبادی سرزمین بختیاری و خوزستان و لرستان. این رساله با عنوان «معرفی رساله پیشنهادات عبدالغفار به ظل‌السلطان»^۴ به همت محمدعلی هدایت در پیام بهارستان منتشر شده است (تصویر ۱).

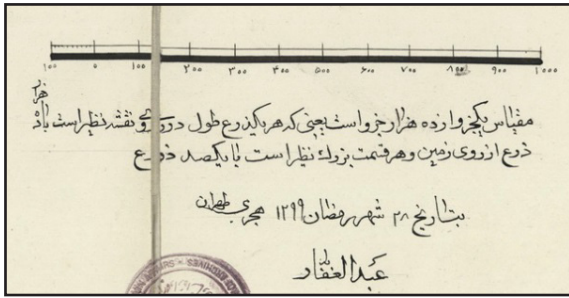
در میان این گزارش‌های منتشرشده اثری از نقشه‌های سفر نجم‌الملک نیست. حال آنکه او خود در گزارش‌هایش از وجود نقشه‌ها و تعداد و موضوع آنها چنین خبر داده است: جاکر بعد از مدت شش‌ماه و نیم سفر و گردش در خاک الوار^۵

تصویر ۱. رساله پیشنهادات عبدالغفار به ظل‌السلطان (مأخذ: محمدعلی هدایت، پیام بهارستان، ش ۶)

خوزستان و بختیاری در تاریخ دو شهر رجب ۹۹ وارد اصفهان شده بحضور مستطاب ارفع امجد والا ظل‌السلطان مشرف گردیده چون نقشه و کتابچه منقحی نداشت و در تمام مدت سفر غیر از مسووده^۶ و یادداشت چیزی ضبط نکرده بود مرخصی حاصل کرده مدت سی‌وپنج شبانه‌روز مشغول طرح چند نقشه و ترتیب کتابچه گردید چهار نقشه اصلی طرح نمود با کمال صحت و تنقیح اول تپگرافی مسافرت دوم نقشه بزرگی مخصوص سد اهواز سیم نقشه مخصوص اراضی محمره چهارم نقشه برای آب کازن و کوه کارکنان و از هر کدام دو صورت برداشته شد و چند نقشه دیگر باقی ماند که ان شاءالله در طهران طرح شود (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۲۶۶).

احمد کسروری (ف ۱۳۲۴ش) در کتاب تاریخ پانصد ساله خوزستان در ذکر سفر نجم‌الملک و اقدامات او در خوزستان از نسخه اصلی سفرنامه و نقشه‌های منضم به

تصویر ۳. مقیاس و تاریخ نقشه دوم (عکس از نگارنده)

سفر و دیگر مدارک مکتوب و در نتیجه بی‌نیازی از معرفی مستقل باشد. نقشه‌ها نشانه جهت شمال را ندارد و به جای آن کلمات شمال و جنوب و شرق و غرب در چهار جهت آن نوشته شده است.

۱.۱. اختلاف دو نقشه

اختلاف‌های دو نقشه بسیار اندک است؛ چنانکه در محتوا عیناً منطبق بر هم هستند، به جز مواردی اندک در ضبط اعلام و بیان مقیاس که در بخش اعلام آن را ذکر خواهیم کرد. دو نقشه در ظاهر و نوع خط و اندازه قلم مشابه‌اند. در نقشه اول چهار رنگ سبز (برای نخلستان) و آبی (برای رود) و صورتی (برای بناها) و خردلی (برای راه خاکی) به کار رفته است. در نقشه دوم همین رنگ‌ها به کار رفته اما با کیفیت و شدتی متفاوت. نوشته‌های نقشه اول به دو رنگ آبی و قرمز اند و نوشته‌های نقشه دوم تکرنگ مشکی است.

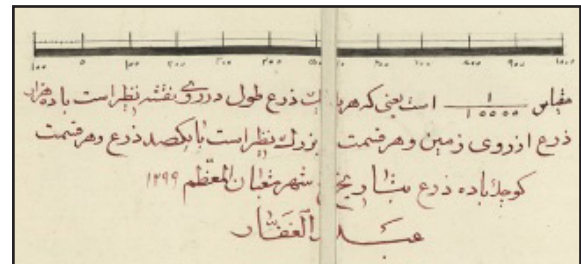
بنا بر این شباهت‌های بسیار و اختلاف‌های جزئی، این پرسش مطرح می‌شود که علت ترسیم دو نقشه با این میزان از شباهت چیست و چرا نگارنده به تصریح خود از هر نقشه دو صورت ترسیم کرده است؟ ممکن است این دو نقشه را باید به دو شخص و به دو جا تحویل می‌داده است؛ مثلاً یک نسخه به ظل‌السلطان در اصفهان و یک نسخه به ناصرالدین شاه در تهران. شاید هر دو نقشه در یک آرشيو نگاهداری می‌شده، اما به علت اهمیت موضوع نقشه از آن دو نسخه تهیه کرده است. البته باید جستجو کرد چنین امری در خصوص دیگر نقشه‌های تاریخی این دوره سابقه دارد یا خیر.

آن در کتابخانه سلطنتی ایران و رونوشتی از آن در وزارت دارایی یاد کرده است.^۶ اما دکتر دبیرسیاقي علی‌رغم پیگیری برای دسترسی به نقشه‌ها و نسخه اصلی سفرنامه از کتابخانه سلطنتی و ملی به آن دست نیافته است. در این مقاله دو نقشه ترسیمی نجم‌الملک از اراضی محمره را که با سفر اول او به خوزستان (۱۲۹۹ق) منطبق است معرفی می‌کنیم. این دو نقشه از طرف گروه تاریخ و مرمت دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و به راهنمایی دکتر فرهاد تهرانی از مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی درخواست شد و با همکاری عالمانه پژوهشگران این مرکز در اختیار نگارندگان قرار گرفت.^۷

۱. معرفی نقشه‌ها

در حاشیه پایین سمت چپ هر دو نقشه مقیاس و تاریخ و نام عبدالغفار (نجم‌الملک) نمایان است. تاریخ هر دو نقشه سال ۱۲۹۹ است؛ یکی شعبان و دیگری ۲۸ رمضان. ابعاد نقشه متقدم $۵۴ \times ۱۴۰ / ۵$ سانتی‌متر و نقشه متأخر $۱۴۴ / ۵ \times ۶۱$ سانتی‌متر و نقشه متاخر $۵۴ \times ۱۴۰ / ۵$ سانتی‌متر است. مقیاس هر دو یک‌ده‌هزارم ذرع است که نگارنده در نقشه اول آن را هم به شکل عددی و هم خطی نمایش داده است:

مقیاس $۱ / ۱۰۰۰۰$ است یعنی که هر یک ذرع طول در روی نقشه نظیر است با ده هزار ذرع از روی زمین و هر قسمت بزرگ نظیر است با یکصد ذرع و هر قسمت کوچک با ده ذرع بتاریخ شهر شعبان المعظم ۱۲۹۹ عبدالغفار

تصویر ۲. مقیاس و تاریخ نقشه اول. (عکس از نگارنده)

عبارت «طهران» در نقشه دوم مکان ترسیم نقشه را نشان می‌دهد. احتمال دارد با محاسبه ایامی که نجم‌الملک در بازگشت از خوزستان در اصفهان اقامت داشته نقشه اول را در اصفهان ترسیم کرده باشد.^۹ خود نقشه‌ها نام یا عنوان مشخصی ندارند. علت آن می‌تواند انضمام نقشه‌ها به گزارش

۲.۱. موضوع

موضوع و محتوای نقشه، رود کارون و تقاطع آن با شط العرب (اروند رود امروزی) در مرز جنوب غربی ایران است که در شرق به شاخه‌ای از رود کارون و بهمن شیر منتهی شده و در غرب به شط العرب و سرحد ایران و عثمانی (عراق امروزی)، شمال و جنوب نقشه جزییات چندانی ندارد. قلعهٔ مُحمره و قریهٔ فیلیه و جزایر خضر و أم الرصاص و أم الخصاصیف و طویله و نیز نام و مشخصات همهٔ نخلستان‌ها و نهرها در نقشه نمایش داده شده است. در این میان، نمایش قلعهٔ محمره بیش از دیگر نقاط به تفصیل رفته و شامل جزییاتی همچون دروازه و بازار و ایوان و قهوه‌خانه و علاف‌خانه و حمام و... است. همچنانکه در نقشه‌از علائم ویژه‌ای در معرفی نقاط مختلف استفاده نشده است، نقشه راهنمای علائم هم ندارد و نکات و توضیحات به صورت نوشته در آن درج شده است. این نکات شامل چنین موضوعاتی‌اند: فواصل، عرض و حدود نخلستان، عمق رودخانه، مالکیت زمین‌ها و معرفی مالکان، موقعیت و نام نهرها و قریه‌ها، وضع زمین از نظر زراعت، امکان کشتیرانی، و...

۳.۱. اعلام

برای ذکر اعلام نقشه‌ها نقشهٔ دوم (رمضان) را که کامل‌تر است مبنا گرفته و مطابق نقشهٔ راهنمای زیر (تصویر ۴) آن

را به ۱۳ بخش تقسیم‌بندی و شماره‌گذاری کردیم و اعلام هر قسمت را ذیل شمارهٔ آن می‌آوریم و موارد اختلاف آن را با نقشهٔ اول مشخص می‌کنیم. در ضبط اعلام مطابق با رسم‌الخط نقشه عمل کردیم، حتی در مواردی که با متن ویراستهٔ سفرنامه در تضاد بود. مثلاً در نقشه، رود کارون به شکل کارن آمده است و ما در اینجا شکل کارن را نوشتیم. همچنین برای سهولت پیگیری اعلام مواردی را که در متن سفرنامه، سفرنامهٔ خوزستان حاج میرزا عبدالغفار نجم‌الملک از چهارشنبه ۲۲ ذیحجه ۱۲۹۸ هجری قمری تا یکشنبه ۱۴ رمضان ۱۲۹۹ هجری قمری، ذکرشان رفته بود به آن ارجاع دادیم.

(۱) دُعِجِی، سلمانیه، مُتعلق بعثماني، سرحد ایران که مُحصّه گویند، شلهٔ مخاصی^۱، کوت سیدنعمه، کوت سیدعیسی، شلهٔ بُارین^{۱۱}، شط العرب، فیاضی، بُکیع، نهر ابوقلوس، ابوالخصیب.

(۲) کوت بن همدان [در نقشهٔ اول (شعبان) به شکل «بن حمدان» ضبط شده است]، [«مضیف شیخ چنغان» را نقشهٔ اول اضافه‌تر دارد]، خُمیسه، نهر یوسف، نخلستان سعدان، نهر جدید، «نخلستان شاخوره» [در نقشهٔ اول ضبط نشده است]، اخر مُچری، شلهٔ مخاصی متعلق بدولت عثمانی، جزیره طویله، عرض شط یکهزار ذرع می‌شود و عمق باختلاف سه ذرع الی شش ذرع [در نقشهٔ

تصویر ۴. راهنمای شماره‌گذاری نقشه. (عکس از نگارنده)

اول ضبط نشده است]، عامیه.

۳) اول مُجری، نخلستان بُوْجَدِیع، فیلیه^{۱۳} نصره الملک، خانه‌ای [خانه‌های] رعیتی، عمارات [در نقشه اول «عمارت» ضبط شده است] نصره الملک، زمین خین، نهر خین^{۱۳}، زمین خین، نهر بُوْجَدِیع^{۱۴} از شطّ جدا می‌شود برای نخلستان‌ها تا دو فرسخ می‌رود، نخلستان سوره، مفتی، مَنْدوان، محوله، مَلّوی، کوت نواصر [در نقشه اول «نواصیر» ضبط شده است]، عریض، خانه حنظل.

۴) مغرب، دربند، خانه شیخ خزعل خان.

۵) دروازه فیلیه.

۶) شمال، فیاض، تتمّه شاخه بهمشیر [در نقشه اول ضبط نشده است]، نخلستان سلج، نخلستان ال بُوْجُمید [در نقشه اول «ابو حُمید» ضبط شده است]، فِجّه، «راه قریه حَفّار و ان بیک فرسخ فاصله است» [در نقشه اول به این شکل ضبط شده است «راه جریه حَفّار بیک فرسخ فاصله واقع است»]، دروازه حَفّار، قلعه مُحَمَره، نخلستان.

۷) مابقی ساحل بائر است تا کنار دریا [نقشه اول عبارت «بطول هفت فرسخ» را اضافه تر دارد]، شلهه [در نقشه اول «شله» ضبط شده است] کوچک، حدّ نخلستان.

۸) عرض نخلستان دویست الی پانصد ذرع، نخلستان ام‌التلول [در نقشه اول «ام‌التلول» ضبط شده است]، اصل کارن، جُبیله، منیخ [در نقشه اول به شکل «ملیخ» ضبط شده است]، حدّ نخلستان، زمین بایر، شلهه، شاخه بهمشیر^{۱۵}، نخلستان، شوره‌زار، جزیره الخضر^{۱۶}، منزل شیخ محمّدخان پسر شیخ فارس، رود کارن.

۹) قهوه‌خانه، بازار، علاف‌خانه، خانه شه‌بندر، مسجد شیخعلی [عبارت «شیخ‌علی» را نقشه اول اضافه تر دارد]، حمام ناتمام، خانه [نقشه اول «و مضیف» را اضافه تر دارد] نصره- الملک^{۱۷}، ایوان، توپخانه^{۱۸}، تذکره، نخلستان نهر سیاب، نخلستان ام‌الجریدی، مزرعه کندم‌وجو، کشتی‌سازخانه کشتی می‌سازند تا قیمت یک‌هزار تومان و بلم تا پنجاه تومان، کوزه‌کری، کوت شیخ.

۱۰) محلّ تذکره^{۱۹}، سنکر اقا جان خان، نخلستان^{۲۰}، مرکب سوخته نصرت‌الملک^{۲۱} طول ۲۲^{۲۲} ذرع عرض ۶ ذرع، خانه

شیخ عیسی خان مرحوم، سنکر شیخ عیسی خان، نخلستان تا یک فرسخ می‌رود [در نقشه اول «تا یک فرسخ می‌رود» ضبط نشده است]، جزیره ام‌الخصایف، متعلق است بخاک عثمانی چهاردانک و نیمش [در نقشه اول «نیم آن» ضبط شده است] سهم نصره الملک است، شطّ العرب، مصب کارن^{۲۳}.

۱۱) نخلستان مطاوعه ملک منظور پاشا.

۱۲) جزیره ام‌الرصاص متعلق است بخاک عثمانی و چهاردانک و نیمش ملک نصره الملک است، نخلستان کوتزین ملک نصره الملک و شیخ مبارک و [نقشه اول «حاجی ملا رضا» را اضافه تر دارد]، شه‌بندر.

۱۳) بلجان ملک سلیمان پسر منصور پاشا، کادس، قبر عباس بن مرداس، عرض نخلستان تا دو سه فرسخ می‌رود. مقیاس یک‌جزو از ده هزار جزو است [در نقشه اول به صورت عددی «۱ / ۱۰۰۰۰» ضبط شده، نه با نوشته] یعنی که هر یک‌ذرع طول در روی نقشه نظیر است با ده هزار ذرع از روی زمین و هر قسمت بزرگ نظیر است با یک‌صد ذرع [در ادامه نقشه اول عبارت «و هر قسمت کوچک با ده ذرع» را اضافه تر دارد] بتاریخ شهر رمضان [در نقشه اول «شعبان المعظم» ضبط شده است] ۱۲۹۹ هجری طهران [در نقشه اول «طهران» ضبط نشده است] عبدالغفار.

۲. نگارنده نقشه: نجم‌الملک

بنا به آنچه آمد نقشه‌ها را نجم‌الملک طی دو مأموریت خود به خوزستان ترسیم کرده است. او از تحصیل‌کردگان و آموزگاران دارالفنون بود که بر بسیاری از علوم قدیم و به‌ویژه ریاضیات تسلط کافی داشت. در بیست‌سالگی معلم ریاضی دارالفنون شد و ناصرالدین‌شاه شخصاً چندی نزد وی شاگردی کرد. همچنین، در کار استخراج تقویم دست داشت و به مناسبت استخراج تقویم سال‌های ۱۲۸۹ تا ۱۳۳۷ ق ملقب به نجم‌الملک و سپس نجم‌الدوله شد (دبیرسیاقی، ۱۳۸۵: ۵۰). آثار ترجمه و تألیفی او در زمینه ریاضی و هندسه و هیئت و جغرافیا و... به حدود پنجاه عنوان می‌رسد که برخی از مهم‌ترین آنها چنین است: «بدایه الهندسه، بدایه الحساب،

کفایة الحساب به انضمام مثلثات مستقیمة الخطوط، کفایة الهندسه، بدائة النجوم در علم هئیت جدید، بدائة الجبر، کفایة الجغرافیا، نقشه جغرافیا با شرح آن، قلعه سازی فوری و دائمی، راه سازی و پل سازی» (باقری، ۱۳۹۱: ۱۴).^{۲۴}

نجم الملک به سبب تخصص در علم هندسه و جغرافیا و توانایی ویژه اش در نقشه کشی چندین مأموریت مهم از دربار یافت. اولین آن سرشماری جمعیت دارالخلافه طهران در سال ۱۲۸۴ق بود که به کمک هشت تن از شاگردانش آن را به انجام رسانید و آن را در قالب رساله تشخیص نفوس دارالخلافه^{۲۵} به اعتضاد السلطنه تقدیم کرد (جلالی، ۱۳۸۶: ۶۹-۷۰). پس از آن او به همراه مدیر دارالفنون مأمور ترسیم نقشه اراضی جدید شهر تهران شد که حاصل آن نقشه معروف دارالخلافه ناصری است. این نقشه پس از ۲۳ سال تکمیل و تصحیح به سال ۱۳۰۹ق تقدیم پادشاه شد (جلالی، ۱۳۸۶: ۷۱-۷۲). مأموریت ویژه دیگر او بازدید از سد اهواز (سد ناصری) برای برآورد هزینه و امکان تعمیر بند شکسته آن بود که در سال ۱۲۹۹ق انجام گرفت. به دنبال این مأموریت هفت سال بعد در ۱۳۰۶ق او موظف به برپایی سد اهواز شد اما به سبب اختلاف هایی که با والی وقت خوزستان، حسین قلی خان نظام السلطنه مافی پیدا کرد کاری از پیش نبرد. نقشه های محمره ره آورد مأموریت اوست به خوزستان.

۳. سبب مأموریت و ترسیم نقشه

ناصرالدین شاه در اواخر پادشاهی اش به آبادی خوزستان اهتمام بسیار داشت و چنین می پنداشت که اگر بند شکسته اهواز که ویرانی آن از حدود سده پنجم و ششم آغاز شده بود تعمیر شود سراسر خوزستان آباد شده بار دیگر شکرستان ایران می شود (کسروی، ۱۳۸۴: ۲۲۵). به همین منظور نجم الملک را برای بازدید از وضع بند اهواز و برآورد هزینه و تهیه آلات و ادوات راهی خوزستان کرد و مأموریت او را در چهارده اصل به طور مشخص و مفصل در قالب کتابچه ای برای او شرح داد. اصل اول ناصرالدین شاه چنین است:

اصل مأموریت نجم الملک اگرچه مطلقاً برای بازدید مخارج سد اهواز است و بالمشافهه دستور العمل این سد را به او مقرر فرموده ایم، چون در ضمن این معنی ملاحظات و اطلاعات

دیگر نیز ضرور است به وجه اختصار تکالیف او را در این کتاب هم مندرج و مرقوم می داریم که مطابق آن فقره به فقره تکالیف خود را رعایت کرده (نجم الدوله، ۱۳۸۵: ۱۴۸).

سفر او در ماه های پایانی سال ۱۲۸۹ق از طهران آغاز شد و با عبور از شهرهای قم و کاشان و اصفهان و بروجرد، خرم آباد کنونی، دزفول، شوشتر، اهواز، هویزه، محمره و سپس فلاحیه، شوش، رامهرمز، ایزه و اصفهان به مدت حدود هشت ماه انجام گرفت. او در این سیاحت با کوششی ستودنی و دقت نظری مثال زدنی به بررسی احوال همه شهرهای مسیر عبورش پرداخته است:

پس از روی اطمینان می توان عرض نمود که تا امروز احدی از سیاحان فرنگی و ایرانی و مأمورین به این دقت سیر و گردش نکردند این چاکر از روز خروج از طهران به سمت مقصد الی خروج از اصفهان به سمت طهران که مدت هشت ماه و کسری به طول انجامیده راحت و آرام را بر خود حرام کرده فصل زمستان شبانه روز در سرما و برف و کوه گردش کرد و فصل بهار عربستان که گرمتر از تابستان ایران است همه را در جلگه و صحرا و بیابان های کویر گردش نمود تا اطلاع تمام بر احوال اراضی و ساکنان آن نواحی حاصل کرد (نجم الدوله، ۱۳۸۵: ۱۴۹، ۱۵۰).

گرچه سبب مأموریت و علت غایی آن گزارش وضع سد اهواز بود، اما چنان که از ره آورده های این سفر پیداست این هدف مانع غور او در وضع دیگر شهرها و احوال مردمان آن نشده است. البته که شرح دیار خوزستان و مناطق کوچک و بزرگش از قبیل حویزه و بستین و خفاجیه و کرخه و فلاحیه و رامهرمز و بهبهان و محمره و... و همچنین موقعیت کارون و شط العرب در اولویت قرار داشت:

از قرار دستور العمل مرقوم اگرچه مأموریت بنده خانه زاد مطلقاً برای بازدید از مخارج سد اهواز بوده ولی در ضمن انجام بعضی خدمات دیگر صورت داد که به هیچ وجه منافی مقصود نبوده و اسباب تعویق امر منظور نگشت... چون وارد خاک عربستان و خوزستان گردید علاوه بر کم و کیف حالت رود کارون و اراضی آن طولا و عرضاً آن ملک را پیموده و سرحدات مملکت ایران و عثمانی را دید و در کنار شط العرب همه جا سیر نمود و تمام عمارات و خرابی ها و حالات طوایف اعراب و غیره را اطلاع یافت از حویزه و بستین و خفاجیه الی کنار کرخه و فلاحیه و رامهرمز و توابع آن الی سرحد بهبهان و در مراجعت راه بختیاری اختیار نمود محض اطلاع

بر احوال آن ملک و ایلاتش و دیدن آب کرنو نقشه مفصلی کشید (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۱۴۸-۱۴۹).

بنا به آنچه آمد نقشه اراضی محمره یکی از چهار نقشه‌ای بود که همراه گزارشات مکتوب به ظل‌السلطان تقدیم شد؛ سه نقشه دیگر یکی توپوگرافی مسیر کلی مسافرت است، دیگری نقشه سد اهواز که سبب اصلی مأموریت به شمار می‌رفت و دیگری نقشه رود کارون و سرچشمه آن از کوه کارکنان. بنابراین سبب ترسیم نقشه محمره را اهمیتی به اندازه سه نقشه دیگر لازم است. چنان اهمیتی که شرح مکتوب آن در سفرنامه و کتابچه دستورالعمل کفایت آن را نمی‌کرد و علاوه بر آن به نقشه‌ای دقیق و بیانی بصری نیاز بود. ناصرالدین شاه در اصل سیزدهم کتابچه دستورالعمل به طور مشخص نجم‌الملک را به شناسایی مجاری شط‌العرب و سنجیدن عمق آن فرمان داده بود:

اصل نجم‌الملک مسافرت خود را تا محمره امتداد دهد و ملاحظات خود را چه در مجاری شط چه در هیأت اطراف چه در وضعیت قریه و جزیره الخضر و چه در استعداد و قابلیت سواحل متعلق به این دولت تکمیل می‌کند و نیز عمق شط را در تمام این مواضع معلوم و مشخص خواهد کرد. سواد دستخط همایون و قابلیت خود محمره را باید درست ملاحظه کند و راه آبادی او را درست بفهمد که چه باید بشود (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۲۵۱).

نجم‌الملک در موارد متعددی در سفرنامه، محمره را با بصره مقایسه و بارها ویرانی اولی و آبادانی دومی را گوشزد کرده است. روشن است که موقعیت سرحدی محمره و رقابت با همسایگان (عثمانی) یکی از سبب‌های اهمیت محمره بوده است. به علاوه بندری بودن شهر و امکان کشتیرانی در شط‌العرب اهمیت تجاری آن را دوچندان کرده بود. چنانکه از اشاره‌های مربوط به وضع شط‌العرب و نشانه‌گذاری‌های کشتیرانی در نقشه می‌توان اهمیت این مقولات را دریافت.

۴. اطلاعات معماری قلعه محمره

گزارش‌های مکتوب و مصور نجم‌الملک درباره محمره که از سفرنامه و نقشه، دست‌یافتنی است منبعی ارزشمند برای شناخت آثار معماری و شهرسازی دوره قاجاریه تواند بود. در این بخش با تطبیق این دو سند، سفرنامه و نقشه، تلاش

می‌کنیم به نکات معماریانه آن پی ببریم. برای نمونه بر گزارش و نقشه قلعه محمره تمرکز می‌کنیم که مفصل‌تر از دیگر بخش‌ها در سفرنامه و نقشه (تصویر ۵) به آن پرداخته شده است. می‌توان پرسید در تصور نگارنده چه اجزایی از شهر، معرف آن است؛ به عبارت دیگر نگارنده در معرفی محمره، چه به شکل مکتوب و چه مصور، تصویری از شهر و اجزای آن داشته و این تصور در اینکه چه مواردی را ذکر و ترسیم کند و چه چیزهایی را ذکر نکند و نویسد اثری مستقیم داشته است. این موارد کدام اند

۱.۴. حصار

امروز ۱۲ جمادی‌الاولی مشغول شدیم به برداشتن نقشه حصار محمره که میرزا نصرالله‌خان مهندس ساخته، تعریفی ندارد و بی‌مناسبت ساخته به علاوه ظاهراً مباشرین او را فریب داده تقلب بسیار در ساختن چینه حصار نموده‌اند. ارتفاع دیوار چهار ذرع است و قطر دو ذرع. قابلمه طرفین چینه است و وسط از خاک خشک پر شده، بعضی اجزایش خراب گشته و مابقی نیز بزودی خراب خواهد شد، محض تقلب در بنا، نه آنکه خاک محمره به این سستی باشد. طرف عصر مشغول شدم به برداشتن نقشه حصار قدیم که مرحوم نصره‌الملک کشیده (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۶۱).

معرفی شهر محمره در سفرنامه با حصار آن آغاز شده و بلندا و قطر حصار و نیز کیفیت آن از حیث آبادانی یا ویرانی بیان شده است. طرز ساخت حصار را میتوان از این نوشته چنین دریافت که دو دیوار چینه‌ای با فاصله از هم می‌ساختند و وسط آن را با خاک خشک پر می‌کردند که قطر این اجزا کنار هم دو ذرع می‌شد. عبدالغفار دو دیوار طرفین را «قابلمه» نامیده است که در نوع خود جالب است و نیاز به پیگیری و مقابله در دیگر اسناد دارد. به نظر می‌رسد که سازنده حصار، میرزا نصرالله‌خان مهندس را هم نگارنده و هم خواننده (ناصرالدین شاه) هر دو می‌شناسند که در معرفی او تنها به ذکر نامش بسنده کرده‌اند. سخنی هم از حصار قدیم آمده که حاکی از تمایز حصار قدیم و جدید است.

در بیان تصویری (نقشه)، حصار محمره به شکل چهارگوشی منتظم تصویر شده و چهار گوشه آن بیرون‌زدگی‌هایی دارد که احتمالاً برج‌های دیده‌بانی است. درون حصار حاشیه‌ای

تصویر ۵. قلعه محمراه. عبدالغفار، رمضان ۱۲۹۹. (عکس از نگارنده)

مخمراه] امروز چندان آبادی ندارد و قریه‌ای است مختصر که از چینه و کپر ساخته اند قریب یک‌هزار باب خانه و حصاری که حسب الامر چندین سال قبل در حول آن کشیده اند هنوز خیلی از آبادی دور است زمین‌هایی بایر و وسیع فی مابین قریه و حصار باقی است خانه‌های آنجا متصل است به رودخانه. آب رود به جزر و مد بزمین ساحل و بسیاری از خانه‌ها را شسته و خراب نموده و هرگاه حریمی ساخته نشود خرابی شهر زیاده بر این خواهد شد. طول خانه‌ها در کنار رود چهارصد ذرع است و بعضی باغات نخیل را هم در خطر انداخته اند (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۲۵۵).

(به رنگ سبزی) با عنوان نخلستان مشخص شده و درون آن طرحی بی‌شکل از خانه‌ها و خطوطی مستقیم از معابر و بازار قرار گرفته است. این خانه‌ها و معابر در نیمه جنوبی قلعه متمرکز و چسبیده به رود کارون قرار دارند و در نتیجه ضلع جنوبی چهارگوش حصار ترسیم نشده است. به نظر می‌آید نیمه شمالی قلعه خالی از سکنه است. جای دو دروازه در شرق و غرب حصار پیداست؛ دروازه فیلیه و حقار. از دروازه فیلیه معبری (به رنگ زرد) مستقیماً به درون قلعه تا کنار حمام ناتمام و مسجد راه برده است.

۲.۴. مسجد

نجم‌الملک پس از ذکر حصار از مسجد محمره یاد کرده و راستی قبله آن را سنجیده است: «مسجدی که مرحوم نصره‌الملک در محمره نزدیک خانه و مضافش ساخته به مبلغ دوهزار تومان تمام شده ولی قبله‌اش کج است، ۱۵ درجه تیا سر^{۲۶} دارد» (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۶۱). در نقشه مسجد روبه‌روی حمام ترسیم شده است.

۳.۴. حمام

حمام ناتمام شهر از نکات مهمی است که نجم‌الملک هم در نقشه و هم گزارش از آن یاد کرده است و علت ناتمامی آن را جستجو و چنین اعلام کرده است:

محمره [حمام و مدرسه ندارند چند سال قبل ضیاء‌الملک خواست به امانت شیخعلی نامی پیشنهاد حمای از پول دیوان بسازد قریب یکهزار و پانصد تومان خرج نمود در زمین وسیعی زیاده از هزار ذرع بی‌موقع بنای عالی بی‌مناسبتی نهاد بیای طاق رسیده پول تمام شد و بنا ناقص ماند و بتدریج آنهم خراب شده (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۲۵۵-۲۵۶).

مقایسه هزینه‌ی احداث حمام (۱۵۰۰ تومان) با هزینه‌ی ساخت مسجد (۲۰۰۰ تومان) جالب توجه است. در نقشه محل قرارگیری حمام نزدیک به معبری آبی‌رنگ و منتهی به رودخانه است که احتمالاً باید شبکه‌ی آبرسانی قلعه باشد.

۴.۴. بازار و علاف‌خانه و قهوه‌خانه

نجم‌الملک راه آبادی محمره را برپایی بازار و سرای و حمامی برای شهر می‌دانست:

امروز یکشنبه ۱۳ جمادی‌الاولی که سیزده عید است مشغول شد به برداشتن نقشه معابر معتبره شهر محمره و نخلستان‌ها تا مصب کازن ۲۷. کرایه بازار باریک و دو تیمچه مرحوم نصره‌الملک ماهی ۲۵۰ تومان است و هرگاه دولت در آنجا سرا و بازاری و حمامی بسازد منفعت زیاد خواهد برد و شهر آباد می‌شود (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۶۴).

در نقشه دو خط عمود بر هم راسته‌های بازار را نشان می‌دهد و پشت یکی از این‌ها راسته‌ای به‌نسبت بلند قرار گرفته که روی آن نوشته شده علاف‌خانه. علاف‌خانه باید محل تأمین و انبار علوفه باشد. چنان‌که در انتهای بازار

کرمانشاه راسته‌ای به نام علاف‌خانه به همین منظور قرار داشت.

۵.۴. خانه و مضاف

نجم‌الملک از شکل و اوضاع خانه‌ها فقط پوشش سقف آنها را ذکر کرده و در نقشه، خانه و مضاف^{۲۸} نصره‌الملک و خانه شهیندر (گمرک‌خانه) را نشان داده است: «سقف خانه‌های جنوب محمره تیرپوش است از طرف بمبئی می‌آورند. تیر چهار ذرع و نیم و به قطر سه ذرع، چوب کبوده و به استحکام چهارذرع را اصله‌ای به مبلغ دو قران و ده‌شاهی می‌فروشند ولی خانه‌های رعیتی را با چوب نخل می‌پوشانند»^{۲۹} (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۶۶).

۶.۴. توپخانه و قورخانه^{۳۰} و سربازخانه

از گزارش‌سفرنامه و نشانه‌گذاری نجم‌الملک در نقشه پیداست که موقعیت بناهای نظامی چون توپخانه و قورخانه در نقشه قلعه مهم بوده و در معرفی محمره از آن یاد کرده است: «عمارت توپخانه و قورخانه و باغچه حول آنجا از زمان حکومت مرحوم حشمت‌الدوله دو نفر باغبان و سرایدار داشته، به مبلغ سی تومان موجب. حال یک سال متجاوز است که موجب آنها را حکومت نمی‌رساند مستحفظ و سرایداری ندارد و عمارت بعضی خراب و بعضی مشرف به انهدام است» (نجم‌الدوله، ۱۳۸۵: ۶۵). در نقشه نوشته شده «توپخانه» و «ایوان» و «تذکره». احتمالاً منظور از ایوان، عمارت حکومتی است در کنار باغچه‌ای که ذکرش رفت.

بنا به آنچه آمد نزد نجم‌الملک و خوانندگان آثار او در بیان بصری - که در قالب نقشه ظاهر شده است - اجزای معرف محمره حصار و مسجد و حمام و مضاف حاکم شهر و توپخانه و ایوان و بازار و علاف‌خانه و قهوه‌خانه است. و در بیان نوشتاری که قالب آن نوشته‌های سفرنامه است پیش از همه حصار محمره و کیفیت آن از آبادانی و ویرانی ذکر شده و پس از آن مسجد و حمام و بازار و بناهای نظامی. به

خانه‌های رعیت هم در نقشه و هم در سفرنامه کم پرداخته شده و در همان ذکر جزئی سخن از شیوه پوشش بام خانه‌ها رفته است. نجم‌الملک راه آبادانی و رونق محمره را رونق بازار دانسته است.

نتیجه‌گیری

اکثر محققان و آشنایان با نقشه‌های تاریخی نجم‌الملک (عبدالغفار) را به سبب ترسیم نقشه ارزنده دارالخلافه طهران در سال ۱۳۰۹ می‌شناسند. همچنین دیگر اثر او سفرنامه خوزستان در میان منابع مکتوب و سفرنامه‌های دوره قاجاریه شناخته شده است. مأموریت او به خوزستان به فرمان مستقیم ناصرالدین شاه برای بازدید از سد اهواز در سال ۱۲۹۹ صورت گرفت. او علاوه بر گزارش مکتوب مأموریت که در قالب سفرنامه منتشر شده چهار نقشه را هم ترسیم و ضمیمه سفرنامه کرده است. تا کنون به این نقشه‌های تاریخی مهم کمتر پرداخته شده است. در این مقاله یکی از آن چهار نقشه تاریخی را معرفی کردیم؛ نقشه اراضی محمره. از این نقشه دو نسخه در دست است که به فاصله یک ماه از هم ترسیم شده است؛ یکی شعبان و دیگری ۲۸ رمضان ۱۲۹۹. اختلاف‌های دو نقشه بسیار ناچیز است و این نکته این پرسش را مطرح می‌کند که چرا دو نسخه از یک محل ترسیم شده است. احتمال‌هایی در این باب مطرح است که چون بحث و نتیجه‌گیری در باب آن از تمرکز این مقاله بیرون است آن را به تحقیق‌های آتی موکول کردیم. محتوای نقشه‌مسیر رودخانه کارون و شطالعرب (اروند رود امروزی) در مرز جنوب غربی ایران و در همسایگی عثمانی است. عرض و عمق رودخانه‌ها، نام جزایر و مالکین آن، عنوان نخلستان‌ها و عرض آنها در نقشه نمایش داده شده است. به علاوه، قلعه محمره (خرمشهر امروزی) و قریه فیلیه جنب رود کارون و شطالعرب به تفصیل ترسیم شده است.

در این نقشه اطلاعات تاریخ معماری بسیاری وجود دارد. برای نمونه اطلاعات تاریخ معماری قلعه محمره را که

در نقشه بیش از نقاط دیگر به تفصیل رفته بود با اطلاعات سفرنامه مقابله کردیم و در این مقابله پرسیدیم که در معرفی شهر محمره در بیان مکتوب (سفرنامه) و بیان مصور (نقشه) چه اجزایی معرف آن است.

پی‌نوشت‌ها

۱. این نوشته بدون راهنمایی‌های آقای سینا سلطانی به آغاز و انجام نمی‌رسید. صمیمانه از ایشان سپاسگزار ام.
۲. علاوه بر این سفر نخست، نجم‌الملک در سال ۱۳۰۶ ق مجدداً به خوزستان سفر کرد. نک: نجم‌الدوله، عبدالغفار بن علی محمد. سفرنامه دوم نجم‌الدوله به خوزستان. به تصحیح احمد کتابی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۶.
۳. نجم‌الدوله، عبدالغفار بن محمد بن علی. سفرنامه خوزستان حاج میرزا عبدالغفار نجم‌الملک از چهارشنبه ۲۲ ذی‌حجه ۱۲۹۸ هجر قمری تا یکشنبه ۱۴ رمضان ۱۲۹۹ هجر قمری. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۵.
۴. هدایت، محمدعلی. «معرفی رساله پیشنهادات عبدالغفار به ظل‌السلطان». در پیام بهارستان. ش ۶ (زمستان ۱۳۸۸)، ص ۹۶۵-۹۸۸.
۵. پیش‌نویس و سواد دستورالعمل (دهخدا، ذیل «مسوده»).
۶. «حاج نجم‌الملک هشت‌ماه در خوزستان درنگ داشت و گردش نمود و کتابچه‌راپرتی و کتابی به نام سیاحت‌نامه نوشته و نقشه‌هایی برداشته که همگی آنها اکنون در دسترس ماست» (احمد کسروی، ۱۳۸۴: ۱۱۵).
۷. از جناب آقایان حمیدی‌نیا و خاکپور برای همکاری صمیمانه‌شان بسیار ممنون ام.
۸. از این پس در این مقاله منظور از «نقشه اول» نقشه ترسیم شده در ماه شعبان است و مقصود «نقشه دوم» نقشه ترسیمی در ماه رمضان.
۹. «چاکر بعد از مدت شش‌ماه و نیم سفر و گردش در خاک الوار و خوزستان و بختیاری در تاریخ دو شهر رجب ۹۹ وارد اصفهان

شده بحضور مستطاب ارفع امجد والا ظل السلطان مشرف گردیده چون نقشه و کتابچه منقحی نداشت و در تمام مدت سفر غیر از مسوده و یادداشت چیزی ضبط نکرده بود مرخصی حاصل کرده مدت سی و پنج شبانه روز مشغول طرح چند نقشه و ترتیب کتابچه گردید چهار نقشه اصلی طرح نمود [...] و از هر کدام دو صورت برداشته شد و چند نقشه دیگر باقی ماند که ان شاء الله در طهران طرح شود» (نجم الدوله، ۱۳۸۵: ۲۶۶).

۱۰. سفرنامه، ص ۵۷-۵۸

۱۱. سفرنامه، ص ۵۸

۱۲. سفرنامه، ص ۵۴-۵۸-۵۷-۵۹

۱۳. سفرنامه، ص ۵۷-۵۹

۱۴. سفرنامه، ص ۵۵

۱۵. سفرنامه، ص ۶۶

۱۶. سفرنامه، ص ۶۵

۱۷. سفرنامه، ص ۶۱

۱۸. سفرنامه، ص ۶۱

۱۹. سفرنامه، ص ۶۰

۲۰. سفرنامه، ص ۶۷

۲۱. سفرنامه، ص ۵۶

۲۲. در نقشه اول عدد طول به خط سیاق نوشته شده است. در نقشه دوم هر دو عدد به خط سیاق است. در نقشه ای که نجم الملک در سفر دوم خود به خوزستان در سال ۱۳۰۶ق از محمره ترسیم کرده است، عدد ۲۲ نوشته شده است.

۲۳. کارون.

۲۴. عبدالغفار در پایان جلد اول کشکول شیخ بهایی به گلابه از سرقت آثارش فهرستی از آثار منتشرشده و در دست تألیف خود را ذکر کرده و محمد باقری در مقاله ای با عنوان «حکایت عبدالغفار از سرقت آثارش» این نوشته را منتشر کرده است.

۲۵. رساله «تشخیص نفوس در الخلافه» در کتاب زندگی نامه و خدمات علمی و فرهنگی استاد میرزا عبدالغفار خان نجم الملک از صفحات ۹۳ تا ۱۴۰ آمده است.

۲۶. (ت س) مایل به جانب دست چپ (دهخدا، ذیل م «تیا سر»).

۲۷. کارون

۲۸. مزیف در لغت به معنای محل ضیافت و مهمانی است و از بناهای مرسوم عرب های خوزستان است که از نی و بوری می سازند. یکی از نمونه های پابرجا مزیفی در روستای بردیه در راه سوسنگرد به بستان است.

۲۹. در صحت این سخن نجم الملک تردید هست، زیرا کبوده درختی مربوط به مناطق سردسیر است و نمی تواند از بمبئی وارد شده باشد.

۳۰. اسلحه خانه و مجموع کارخانه های اسلحه سازی در عهد صفویه و قاجاریه. میرزا تقی خان امیرکبیر در تهران و تبریز و مشهد و اصفهان کارخانه های توپ ریزی، باروت سازی، و اسلحه سازی ایجاد کرد. بعد از او فعالیت قورخانه چندی متوقف شد. در سنه ۱۲۷۶ق کارخانه تفنگ سازی در تهران دایر شد، که مقرر بود ماهیانه هزار قبضه تفنگ بسازد و دو سال بعد قورخانه یا جباخانه ای مفصل در تهران بنا شد. ناصرالدین شاه قاجار به توسعه قورخانه توجه خاص داشت. در سال ۱۳۰۳ق به وسیله دکتر طولوزان، طبیب فرانسوی خویش، کارخانه فشنگ سازی تهیه کرد (مصاحب، ذیل «قورخانه»).

کتاب نامه

- باقری، محمد. (۱۳۹۱). «حکایت عبدالغفار از سرقت آثارش». در گزارش میراث. ضمیمه ش ۲. ص ۱۴-۱۵.

- جلالی، نادره. (۱۳۸۵). «خدمات علمی و فرهنگی استاد میرزا عبدالغفار خان نجم الملک». تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ص ۶۸-۹۲.

- کسروی، احمد. (۱۳۸۴). تاریخ پانصدساله خوزستان. تهران: دنیای کتاب.

- دبیرسیاقی، سیدمحمد. (۱۳۸۵). «نجم الدوله دانشمندی جامع علوم و فنون قدیم و جدید». در زندگی نامه و خدمات علمی و فرهنگی استاد میرزا عبدالغفار خان نجم الملک. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ص ۴۶-۶۶.

- نجم الدوله، عبدالغفار بن علی محمد. (۱۳۸۵). سفرنامه خوزستان

حاج میرزا عبدالغفار نجم‌الملک از چهارشنبه ۲۲ ذی‌حجه
۱۲۹۸ هجری قمری تا یکشنبه ۱۴ رمضان ۱۲۹۹ هجری
قمری. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: انجمن آثار و مفاخر
فرهنگی.

- نجم‌الدوله، عبدالغفار بن علی محمد. (۱۳۸۶). سفرنامه دوم
نجم‌الدوله به خوزستان. به تصحیح احمد کتابی. تهران:
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

